

Jong, Jaap de (1978, november)

Friedrich Engels en de Duitse SPD-leiding over de inleiding op de Franse klassenstrijd (Scriptie voor kandidaatsbijvak Nieuwste Geschiedenis).

Inleiding

Allereerst wil ik hier aangeven om welke redenen ik dit onderwerp gekozen heb uit het van de kant van het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis toch min of meer dwingende aanbod.¹

En dat was méér dan een negatieve keuze. Gaandeweg is de figuur van Engels, in de schaduw van Marx, me meer gaan interesseren en intrigeren. Die interesse werd door het lezen van een viertal van zijn latere brieven aanzienlijk versterkt.² En toen in de serie werkcolleges van het bijvak geschiedenis in de literatuur verschillende interpretaties van dezelfde inleiding op de “Klassenkämpfe” bleken te kunnen bestaan, was de keuze al bijna gemaakt.

Zegt Fülberth dat Engels geprobeerd heeft de door hem en Marx ontwikkelde revolutietheorie met de parlementaire tactiek van de Sozialistische Partei Deutschlands (SPD.) te verenigen en is hij van mening dat “Engels keinen Zweifel daran [lies], dass er eine³ friedliche Machtergreifung durch die Sozialdemokratie für unmöglich hielt”, Colletti daarentegen beweert dat Engels tot de ontdekking is gekomen dat hij en Marx een foute politieke voorstelling aanhingen met het idee van de revolutie als daad van een minderheid en dat, wanneer de inleiding “Nicht der “Revisionismus” ist”, zij wel “dessen unbewusste Einleitung und Vorbereitung” is.⁴

Waar dan nog bijkomt dat ik, door mijn activiteiten in een linkse politieke partij sowieso geïnteresseerd ben – en hoor te zijn – in de mogelijkheden, die deelname aan het parlementair systeem biedt tot het bereiken van ingrijpende maatschappelijke verandering. Dat betekent wel dat ik allereerst deze scriptie schrijf vanuit een inhoudelijke betrokkenheid, als dat al ooit anders zou kunnen. Ten tweede mag daaruit geconcludeerd worden dat ik het wenselijk acht te proberen het verleden op het heden te betrekken en bereid te zijn de lessen uit die geschiedenis te trekken. Zal dat eerste direct doorwerken in mijn interpretaties van de beschreven situaties en problemen en mijn conclusies beïnvloeden, het tweede zal, als geschiedbeoefeningopvatting, vooral zijn invloed laten gelden op de wijze van probleem-aanpak.

In deze scriptie, als geschiedschrijvingminiatuur noodzakelijkerwijze gebaseerd op een te grof literatuuronderzoek, zal ik in het eerste hoofdstuk proberen te schetsen welke politieke situatie de achtergrond was voor de discussie over Engels' inleiding tussen Engels en vertegenwoordigers van het bestuur en de Rijksdagfractie van de SPD rond het verschijnen van de zgn. tweede druk van de “Klassenkämpfe”. Deze discussie wordt in het tweede hoofdstuk behandeld. Vervolgens een korte samenvatting van die inleiding zelf. In het laatste hoofdstuk worden de wijzigingen nader beschouwd en wordt de inleiding afgezet tegen Engels' opvattingen.

Na een korte weergave van een aantal meningen uit de literatuur over de gang van zaken wordt de scriptie besloten met conclusies.

1. Het histories decor

In de 19de eeuw is Duitsland in een moeizame worsteling gegroeid naar een nationale eenheid.⁵

In 1871 wordt het (tweede) Duitse keizerrijk geproclameerd; op 18 jan. van dat jaar wordt Wilhelm I, koning van Pruisen, uitgeroepen tot Duits keizer. De totstandkoming van de Duitse eenheid kan gezien worden als de bekroning van het Pruisische streven naar de Duitse hegemonie, onder leiding van de minister-president Otto von Bismarck. In de constitutie van het Duitse keizerrijk is de Pruisische minister-president dan ook tevens Rijkskanselier. In de binnenlandse politiek voort Bismarck in de jaren zeventig en tachtig een sociale politiek, waarin wetten voor ziekte-, ongevallen-, ouderdoms- en invaliditeitsverzekering worden aangenomen.

Een opzet hierachter, het nemen van de wind uit de zeilen van de SPD, slaagt echter niet.

Onder invloed van de zgn. Grote Depressie na 1871 vinden er belangrijke economische en sociale veranderingen plaats.⁶ Het Duitse industrialisatieproces wordt erdoor vertraagd, en krijgt een andere vorm, m.n. door concentratieverschijnselen, massaproductie, afzetvergroting e.d. Die vertraging brengt ook onzekerheid en pessimisme met zich mee, versterkt nog door het feit dat het de eerste grote internationale crisis was. Het vooruitgangsoptimisme

maakt plaats voor sociale onrust en ontevredenheid.

Daardoor ontstaan m.n. in Pruisen sociale organisaties (Bunde der Landwirte, Central Verband der Deutsche Industriellen), onder andere met de bedoeling invloed te kunnen uitoefenen op de overheid. Invoering van het algemeen kiesrecht voor de Rijksdag, het nationale parlement, heeft een dubbel effect. Enerzijds moeten groepen gelijkgezinde parlementariërs d.m.v. sociale organisaties een electorale machtsbasis opbouwen, waarmee het proces naar moderne partijvorming inzet. Anderzijds proberen de sociale organisaties invloed te krijgen op het parlement, zowel direct als indirect via de kandidaatstellingen.

Na 1890 gaan zo de massapartijen ontstaan, waaronder ook conservatieve.⁷

Nadat aanslagen op de keizer de SPD ten laste gelegd zijn, wordt op 21 oktober 1878 de "Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozial Demokratie", de zgn. Socialistenwet, van kracht. Hierin zijn opgenomen verbodsbepalingen voor sociaaldemocratische pers en partijorganisaties en van een vakbeweging met een socialisties doel; verder het houden van sociaaldemocratische partijvergaderingen.⁸ Wat de SPD overbleef was de mogelijkheid tot het stellen van kandidaten voor de verkiezingen van verschillende parlementaire organen, m.n. van de Rijksdag, die kon stemmen over wetsvoorstellen en de jaarlijkse begrotingen moest goedkeuren. Het Duitse rijk werd echter niet parlementair geregeerd omdat de regering niet afhankelijk was van een meerderheidssteun in de Rijksdag.⁹ Daarnaast had de SPD ook de mogelijkheid verkiezingsvergaderingen te beleggen en kiesverenigingen te vormen.

Deze illegalisering had voor de SPD grote gevolgen.

Allereerst voor haar organisatie. Congressen moesten buitenslands gehouden worden, de eigen persorganen in het buitenland uitgegeven; het partijkader werd steeds weer uitgedund doordat leden gevangen genomen werden of uit angst voor gevangenneming het land verlieten. Zo is er sprake van een grote emigratie van Duitse socialisten naar de Verenigde Staten.¹⁰

Behalve van organisatorisch belang waren de effecten op de machtsverhoudingen binnen de SPD volgens vele auteurs ook van politiek belang. Het illegaal optreden immers vereiste een strakke organisatie, grote discipline en trouw aan de beslissingen van de leiding. Een centralisme dat nog verder versterkt werd omdat de Rijksdagfractie, het enige orgaan dat binnen Duitsland wel legaal kon optreden, de algemene leiding van de partij in handen kreeg. Zij bleef de functies van het partijbestuur zelfs waarnemen tot 1897. De Rijksdagfractie kreeg

duis een sterke machtspositie,¹¹ die zij ook na het intrekken van de Socialistenwetten lang behield,¹² en dan zwijgen wij over de vele dubbelfuncties die heel normaal bleven.

In de literatuur wordt regelmatig het verband gelegd dat de door de wet afgedwongen zelfbeperking tot het parlementaire werk ook zo'n grote invloed had dat daardoor de strategie van de partij in zijn geheel legalistischer werd. Ook Engels zelf heeft daarover zijn bezorgdheid geuit.

Voorstelbaar is daarnaast dat door de ervaringen onder de Socialistenwetten er een blijvende, psychologische angst ontstond voor nieuwe illegalisering.¹³

De moeilijke situatie van de SPD nam niet weg dat zij zich in de driejaarlijkse Rijksdagverkiezingen electoraal steeds verder versterkte. Na een aanvankelijke terugval in 1878 en 1881, en een inzinking in 1887, steeg het aantal stemmen van 497.447 in 1877 tot 1.427.298 in 1890, in percentage van 6,8 tot 19,7%.¹⁴ Onder de geringe parlementaire bevoegdheden en andere wettelijke beperkingen bleef het wel een probleem die groeiende macht ook tot gelding te laten komen.¹⁵ Kort na de verkiezingen van 1890 werden de Socialistenwetten ingetrokken. In dezelfde periode valt ook het ontslag van Bismarck, na conflicten met de in 1888 gekroonde keizer Wilhelm II. In die conflicten speelde ook het willen vasthouden aan de strijd tegen de socialisten door Bismarck een rol.

Binnen de SPD was er ondertussen een stevige discussie over de te volgen politiek, waarbij zich stromingen exponeerden. Als niet geheel toevallige illustratie daarvan geven we hierbij een kort overzicht van de totstandkoming van het zgn. Erfurter Programm, dat als basisprogramma voor de SPD lang een belangrijke rol heeft gespeeld.

De SPD-partijdag in Halle, 1890, weer op Duitse bodem, besluit het Gothaer Programm te gaan herzien.¹⁶ Engels bemoeit zich actief met de totstandkoming van het nieuwe programma, ook in het openbaar. Zo laat hij de kritiek op het Gothaer Programm van Marx, zonder vooroverleg met het partijbestuur publiceren, met name om de invloed van Lassalle op het theoretisch denken terug te dringen.¹⁷ Het nieuwe programma wordt in oktober 1891 aangenomen op het congres in Erfurt, waaraan het zijn naam te danken heeft. Intern is daar binnen de partijleiding wel het een en ander aan voorafgegaan. Een eerste ontwerp van Liebknechts hand, een tegenontwerp van Bebel, een nieuw concept weer van Liebknecht halen na discussie in het partijbestuur de openbaarheid niet.¹⁸ Wel wordt een compromistekst gepubliceerd, waarop Engels

een uitgebreide kritiek schrijft. Volgens Bebel, in een brief aan Engels van 12 juli, is die kritiek uitgangspunt geweest voor het eerste algemene deel van een oorspronkelijk door Kautsky nieuw ingediend ontwerp.¹⁹ Waarbij Kautsky verantwoordelijk was voor dit eerste, dogmatische deel, terwijl Bernstein een belangrijk aandeel had in het tweede, praktische gedeelte.²⁰ Over dit ontwerp, dat aangenomen wordt op het congres, toont Engels zich veel tevredener.²¹

In zijn inleiding op het gepubliceerde Erfurter Programm noemt Kautsky het een soort catechismus van de Sociaal-Demokratie, een leidraad voor agitatoren.²² Rosa Luxemburg zal later van mening zijn dat in het programma de dichtbijge minimum-opgaven op het eerste plan stonden en het socialisme slechts als einddoel gesteld werd.²³ Grebing stelt dat m.n. het praktisch gedeelte van Bernstein, de bestaande staat als basis voor de verbetering voor de politieke en sociale situatie nam.²⁴ Behalve dat zo'n basis- of visieprogramma op zichzelf bij de totstandkoming ervan een belangrijk moment in de theoretische en strategische discussie is, blijft het voor ons de vraag welke de politieke rol was die het programma verder heeft gespeeld. Nu terugkijkend vanuit de ervaring met visieprogramma's van politieke partijen krijgen wij al gauw het idee dat voor de praktische politiek de waarde van zo'n programma toch vrij gering is.

Probleem bij de bestudeerde literatuur, m.n. waar het gaat om de verschillende stromingen binnen de partij, is dat in die literatuur, die zelf ook meestal beschouwd moet worden als een voortzetting van dezelfde discussies, de kennis over het bestaan en de samenstelling van de verschillende stromingen als bekend wordt verondersteld, zodat ze niet verder uitgewerkt en toegelicht wordt.

Daardoor is het moeilijk er werkelijk greep op te krijgen, en wordt het nog moeilijker omdat bij die beschouwingen in de tijd terug geredeneerd is. Voor de latere periodes is zo'n onderscheid wel gemaakt. Fülberth onderscheidt vanaf 1910 drie stromingen, stromingen die duidelijk geworden zijn in de discussies na de openbaring van Bernsteins artikelenserie "Probleme des Sozialismus" (1896-1898), t.w. "Revisionisten", Marxistisches Zentrum" en "Linke Radikale".²⁵ Bernsteins positie zelf was moeilijk, omdat hij op basis van de feitelijke SPD-politiek die praktisch ook theoretisch door wilde vertalen. Hij bleef in eerste instantie geïsoleerd staan omdat de zgn. praktische revisionisten allerm minst behoefte hadden aan een theoretische discussie. Verzet tegen zijn ideeën kwam allereerst van de orthodoxe marxisten, met als belangrijkste namen Kautsky en Bebel, die de tactiek van de partij steeds als revolutionair beschouwden. Toch krijgen we ook voor de eerdere periode al de indruk dat verschillen tus-

sen deze twee groepen al duidelijk waren. In ieder geval voor Engels, die m.n. in Bebel en Kautsky, maar overigens ook in Bernstein, een groot vertrouwen heeft, terwijl hij tegelijkertijd regelmatig kritiek uit op de politiek van de overige leiders.

Een groep als de linkse radicalen was ook in de jaren negentig al herkenbaar, toen aangeduid als de "Jungen" waarbij de nadruk wordt gelegd op het halfanarchistische karakter van deze groep.²⁶ Ook op de "Jungen" uitte Engels regelmatig scherpe kritiek. Op het Erfurter partijcongres leidden de "Jungen" overigens een nederlaag, waarbij een aantal leiders van de groep uit de partij gestoten werd. Bij de beschrijvingen van deze gebeurtenissen en deze groep dringt als vanzelf het beeld van een politiek generatieconflict zich op, waarin bovendien de intellectuele en niet-proletarische achtergrond van de "Jungen" benadrukt wordt. Voordat wij in zulke kenschetsen zouden willen meegaan, op het probleem zelf zullen we in het kader van deze scriptie niet direct in te hoeven gaan, zouden we de situatie nader willen bestuderen in het licht van de ideeën van Robert Michels, en m.n. willen onderzoeken in hoeverre die kenschets zelf niet één van de strijdmiddelen van de oudere elites was.²⁷

Engels zelf, tenslotte, die onder de Socialistenwetten niet meer naar Duitsland terugging,²⁸ woonde en werkte in Londen, en bleef, zoals gebleken is, zijn bijdrage leveren aan de verdere ontwikkeling van de Duitse sociaaldemocratische beweging.

Hij volgde de ontwikkelingen op de voet, werkte aan persorganen mee en gaf zowel in het openbaar als in zijn briefwisselingen met Duitse leiders raadgevingen, die, ook door overname in buitenlandse bladen, een veel verdere werkingssfeer kregen.²⁹

Zijn grote belangstelling voor de Duitse ontwikkelingen valt niet alleen te verklaren uit zijn eigen Duitse nationaliteit, maar vooral omdat hij Midden-Europa sinds 1871 als revolutionair middelpunt beschouwde.³⁰ Daarbij was hij over de kansen te optimistisch, zoals de geschiedenis geleerd heeft. We komen daarop nog wel terug, hier geven we één karakteristieke reactie op de succesrijke Rijksdagverkiezingen van 20 februari 1890 in een brief aan Liebknecht.

"In drei Jahren können wir die Landarbeiter haben, und dann haben wir die Kernregimenten der Preussischen Armee."³¹

Zo beheerde Engels, die natuurlijk ook met de andere sociaal-democratische bewegingen in contact stond, de politieke erfenis van Marx. Ook het wetenschappelijk deel had hij onder zijn hoede. In de jaren 1890-1895 bereidde hij het manuscript voor het derde deel van *Wet Kapitaal* voor; verzorgde heruitgaven van ouder werk van Marx en zichzelf;³² volgde zoals

aangegeven de gevoerde discussies; en wanneer hij daar aanleiding toe zag verdedigde hij de juiste interpretatie van de marxistische ideeën.

Gustaf Mayer noemt het centrale principe daarbij als volgt:

“Engels und Marx betrachteten es als ihre oberste Verpflichtung gegenüber der deutschen Bewegung, darüber zu wachen, dass unter allen Umständen der Klassenkampf ihr leitendes Prinzip blieb.”³³

2. De totstandkoming van de inleiding

Dat de inleiding van Engels niet zonder problemen in zijn oorspronkelijk gepubliceerde vorm tot stand is gekomen bleek al eerder. Over de exacte tekst heeft een briefwisseling plaatsgevonden tussen Engels en R. Fischer, als vertegenwoordiger van de SPD-leiding. Deze briefwisseling is, overigens net als de oorspronkelijke versie van Engels' inleiding, lange tijd onbekend gebleven.³⁴

In zijn studie “Revolution und Legalität” heeft H.J. Steinberg³⁵ voor het eerst de betreffende briefwisseling volledig geopenbaard.³⁶ Daarbij maakt hij ook heel aannemelijk dat de betreffende gevonden stukken inderdaad afschriften waren van de originele briefwisseling.³⁷

Van deze studie, en de daarin weergegeven brieven, zullen wij in dit hoofdstuk een overzicht geven om daarmee de verwickelingen rond de inleiding te schetsen.

In 1895 komt de zakelijk leider van “Vorwärts”, het centrale SPD-blad, R. Fischer in de eerste drie nummers van de “Neuen Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue”,³⁸ drie artikelen van Marx tegen over de “Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850”, Op 30 jan verzoekt hij Engels allereerst toestemming tot heruitgave van deze artikelen, ten tweede daar een inleiding bij te schrijven. Fischer maant Engels tot spoed, de uitgave zou op zijn laatst moeten uitkomen in maart, omdat het daarna wellicht onmogelijk zou worden door de aanname in het parlement van de zgn. “Umsturzvorlage”.³⁹

Op 2 februari al stemde Engels in met publicatie en beloofde de gevraagde inleiding, hoewel hij bezwaar maakte tegen de wijze waarop hij onder tijdsdruk werd gesteld. Hij voegt bovendien twee volgende artikelen van Marx toe, die gepubliceerd waren in het vijfde en zesde nummer van de “Neuen Rheinische Zeitung”. Waarschijnlijk schrijft Fischer op 9 februari een brief terug.⁴⁰

Tussen 14 februari en 6 maart 1895 schrijft Engels de inleiding.⁴¹

Uit de brief van R. Fischer, gedateerd op 6 maart 1895, blijkt dan dat in de top van de SPD⁴² bezwaren bestaan tegen passages uit de inleiding; bezwaren die volgens eigen zeggen meer van partijpolitieke dan van strafrechtelijke aard zijn.

Voor een kwaadwillende lezer zou het niet moeilijk zijn als twee hoofdpunten uit de inleiding te destilleren:

1 De gedachte dat de SPD slechts van de revolutie afziet, omdat ze nog niet sterk genoeg is, omdat het leger nog niet voldoende geïnfiltreerd is.

2 Dat bij een mogelijke oorlog, of vergelijkbare ernstige verwickelingen, de SPD eerder oproer zou stichten dan zou helpen de landsvijand te bestrijden.

Bij de brief is dan ingesloten de correctuur waarop de wijzigingsvoorstellen staan.

Op 8 maart alweer reageert Engels, die zegt dat hij naar mogelijkheid rekening heeft gehouden met de bedenkingen, hoewel hij bij tenminste de helft het bedenkelijk karakter ervan niet heeft kunnen ontdekken.

“Ich kann doch nicht annehmen, dass ihr Euch mit Leib und Seele der absolute Gesetzlichkeit, der Gesetzlichkeit unter allen Umständen, der Gesetzlichkeit auch gegenüber den von ihren Urhebern gebrochenen Gesetze, kurz der Politik des Hinhaltens der linken Becke dem, der auf die rechte gehauen hat, zu verschreiben beabsichtigt.”⁴³

Engels begrijpt de bezwaren ook niet omdat ook in Vorwärts zelf de revolutie nog gepredikt wordt. Daarnaast kan Engels zich niet compromitteren tegenover buitenlandse kameraden, die de tekst ook onder ogen zullen krijgen. Toch accepteert hij de meeste veranderingen, (zie voor een overzicht ervan de bijlage) om te besluiten met een oproep het binnen de wet opereren van de partij slechts als een juridische en niet als een morele zaak te zien.

“Gesetzlichkeit so lange und soweit sie uns passt, aber keine Gesetzlichkeit um jeden Preis, selbst nicht in der Phrase!”⁴⁴

Fischer reageert opnieuw op 14 maart om een aantal zaken recht te zetten. De SPD-leiding heeft zich nooit met lijf en ziel verkocht aan de wettelijkheid, haar standpunt is daarentegen:

“Wir sind heute gesetzlich, weil es in unserem Vorteil liegt und -nebenbei- die anderen auch noch stark genug sind, uns dazu zwingen zu können und wir berufen uns auf diese Gesetzlichkeit sogar jetzt, weil die gerade heute unseren Gegnern besonders unangenehm ist und ihnen ihr Konzept verdirbt. Voilà tout!”⁴⁵

Blijkbaar heeft ook Bebel nog geprobeerd Engels met een brief op 11 maart wat te kalmeren, met daarin voor hem kenmerkende argumenten. Ook de Duitse partijleiding heeft er volgens hem geen twijfel over laten bestaan dat de natuurlijke loop der ontwikkelingen de Sociaal-democratie aan de macht zal brengen.

“(…) wir haben nur bestritten, dass wir Neigung hätten, mit den neuen Repetiergewehren Bekantschaft zu machen.”⁴⁶

Al was dan op de beschreven wijze de inleiding tot stand gekomen, daarmee was er nog geen einde gekomen aan de verwickelingen. Op 30 maart verscheen in Vorwärts een hoofdartikel met als titel "Wie man heute Revolution macht". Daarin werd, zonder Engels' voorken- nis, een door Liebknecht gemaakt uittreksel, met daarin vrij willekeurige citaten, gepubli- ceerd.⁴⁷

In een brief aan Kautsky van 1 april 1895 zegt Engels daar zelf over:

"(...) und derartig zurechtgestutzt dass ich als fried- fertiger Anbeter der Gesetzlichkeit quand même dastehe."⁴⁸

Ook Fischer was het hiermee trouwens niet eens.⁴⁹

Engels kondigt aan te verlangen dat de gehele inleiding in de "Neuen Zeit", een theoretisch blad, gepubliceerd zal worden om daarmee Adieser schmähliche Eindruck" uit te wissen. Dat gebeurt dan ook eind maart, begin april⁵⁰ in twee opeenvolgende nummers.

Veertien dagen later reeds, midden april, ver- schijnt dan de gehele brochure. Later dus dan de uiterste termijn (maart) die Fischer in zijn eerste brief noemde.

Een correctie, of op zijn minst een bekendma- king van het feit dat er veranderingen in de in- leidingen waren gemaakt, laat de partijleiding na, ook wanneer de wetsvoorstellen waar men zo bang voor was door het parlement verwor- pen zijn.⁵¹

3. De inleiding

Voor het weergeven van de inhoud van de "in- leiding" is het allereerst van belang te kijken naar de opbouw van dat stuk.

Engels maakt van de gelegenheid gebruik de inleiding meer te laten zijn dan alleen dat, en maakt er ook een actueel pamflet van, dat de bedoeling heeft een bijdrage te zijn aan de strategiediscussie binnen de socialistische ar- beidersbeweging. Die dubbele bedoeling is dan ook terug te zien in de opbouw van het stuk, dat zo in twee gedeelten gescheiden kan worden.

Het eerste gedeelte is dan de eigenlijke inlei- ding, waarin meer methodische zaken aan de orde komen en waarin wordt teruggekeken. In die kritische terugblik herzielt Engels de oudere opvattingen, om zo, als overgang uit te komen op een bespreking van de strategie van de Duitse SPD. Dat laatste stuk is het politiek ac- tuele, en de discussie gaat over dat gedeelte.

Ook grafisch is een eerste sectie gescheiden, waarin Engels ingaat op geschied-theoretische problemen en fouten die, ook door Marx en hemzelf, gemaakt zijn. Toch is hij van mening dat de "klassenstrijd", als eerste poging van Marx een stuk tijdgeschiedenis d.m.v. de mate- rialistische opvatting uit de gegeven economi-

sche situatie te ver klaren, de proeve goed doorstaat.

In een daarop volgend gedeelte komt Engels tot de conclusie dat de strijdwijze van 1848 verouderd is. Bovendien heeft de geschiedenis hem en Marx ongelijk gegeven. De voorwaar- den waaronder het proletariaat moet strijden zijn nu veranderd. Hun verwachting dat 1848 de afsluiting was van een eerste revolutionaire periode, en dat een volgende pas zou komen bij een nieuwe economische wereldcrisis, is niet bewaarheid.

Bij alle revoluties tot dan toe werd een klas- senheerschappij vervangen door een andere; alle heersende klassen waren steeds minder- heden, alle revoluties daardoor minderheidsre- voluties. De revolutie van 1848 leek bijzonder omdat 't ernaar uitzag dat deze in het belang van de meerderheid zou zijn, en dat bovendien het proletariaat er de doorslaggevende factor in zou zijn. De toenmalige stand van de econo- mische ontwikkeling was echter nog niet rijp voor het opzij zetten van de kapitalistische pro- ductiewijze; dat is bewezen door de erop vol- gende economische revolutie. Daardoor is er wel duidelijkheid ontstaan in de klassenver- houdingen; tegenover een werkelijke bourgeoi- sie een werkelijk proletariaat; de strijd tussen hen is over heel Europa verbreed, en heeft een voor 1848 ondenkbare intensiteit bereikt.

Dat dat machtige leger van het proletariaat zijn doel nog niet bereikt heeft, bewijst eens te meer hoe onmogelijk de revolutie van 1848 was. Ook de Parijse Commune van 1871, die gezien kan worden als afsluiting van deze peri- ode, waarin de onafhankelijkheid en interne eenmaking van de grote Europese landen haar beslag kreeg, toont hoe onmogelijk de heer- schappij van de arbeidersklasse nog was. Door haar nederlaag en de Frans-Duitse oor- log van 1870/71 is het speerpunt van de Euro- pese arbeidersbeweging verlegd van Frankrijk naar Duitsland. Terwijl het Franse proletariaat jaren nodig had de aderlating te boven te ko- men, groeide de Duitse SPD snel, zoals bleek uit de stembusuitslagen. Een groei, die niet ge- stopt werd door de socialistenvetten, met al hun beperkingen voor het optreden van de so- ciaal-democratie, en die zich na intrekking van die wet verder doorzette.

De Duitse arbeiders bewezen hun zaak twee diensten, het bestaan van de sterkste, meest gedisciplineerde en snelst groeiende partij én leverden de kameraden van alle landen een nieuw, één der scherpste, wapens, door te to- nen hoe het algemeen stemrecht te gebruiken. Het algemeen stemrecht heeft als voordelen: dat de aanhang regelmatig geteld kan worden; door die regelmatig te constateren, onverwacht snelle groei kon het zelfbewustzijn van de ar-

beiders groeien én nam de angst van de tegenstanders toe, dat was zo het beste propagandamiddel; doordat het precies de eigen sterkte en die van de tegenstanders aangaf konden de eigen acties afgestemd worden op die krachtsverhoudingen; de verkiezingsstrijd gaf een middel om met de volksmassa's in aanraking te komen en dwingt alle partijen hun in zichten en handelwijzen te verdedigen; de vertegenwoordiging in de Rijksdag verschafte de partij een tribune.

De succesvolle benutting van het algemeen kiesrecht kon als strategie verder uitgebreid worden, waar de staatsinrichtingen, waarin de heerschappij van de bourgeoisie zich organiseert, nog meer handvaten geeft waar de arbeidersklasse diezelfde staatsinrichtingen mee kan bestrijden.

Zo raakte bourgeoisie en regering meer bevreesd voor de wettelijke dan de onwettelijke acties van de arbeiderspartij, waren zij banger voor de verkiezingsresultaten dan voor de rebellie.

Dat de voorwaarden voor de strijd veranderd waren had ook effecten voor de rebellie van het oude stempel. De kansen op een zege waren al gering, dat kon alleen wanneer de troepen murw gemaakt waren door de morele invloed.

Dan volgt een vrij lang stuk over die veranderde omstandigheden, waaruit de belangstelling van de "Generaal" voor militaire zaken blijkt. De militairen zien niet meer het "volk" achter de barricaden, maar rebellen en plunders; de officieren zijn getraind in de tactiek van het straatgevecht; de steden zijn groter geworden, de garnizoenen nog groter; de spoorwegen maken snelle verplaatsingen mogelijk; de bewapening is verbeterd. In het nadeel van de opstandelingen is dat het moeilijker is de sympathie van alle bevolkingslagen te winnen; de technische vooruitgang van de bewapening maakt het moeilijker wapens te gebruiken en er de goede munitie voor te vinden; de nieuwe woonwijken zijn gebouwd met lange, brede, rechte straten.

In het oorspronkelijk stuk volgt dan de conclusie dat het straatgevecht in de toekomst nog wel een rol kan spelen, maar dan moeten deze ongunstige voorwaarden door andere momenten geneutraliseerd worden, b.v. in het latere verloop van een revolutie.

Een volgende conclusie is dan:

"Haben sich die Bedingungen geändert für den Völkerkrieg, so nicht minder für den Klassenkampf. Die Zeit der Überrumpelungen, der von kleinen besetzten Minoritäten an der Spitze bewusstloser Massen durchgeführten Revolutionen ist vorbei. Wo es sich um eine vollständige Umgestaltung der gesellschaftlichen Organisation handelt, da müssen die Massen selbst dabei sein, selbst schon begriffen haben, warum es sich handelt, für was sie mit Leib und Leben eintreten." ("für was sie eintreten sollen" tweede versie)⁵²

Voordat de massa dat begrijpt is er langdurige arbeid nodig, en daar wordt nu met succes aan gewerkt.

Ook in de Romaanse landen wordt meer en meer ingezien dat de oude tactiek herzien moet worden. Vanzelfsprekend wordt daarbij geen afstand gedaan van het recht op revolutie, overigens het enige werkelijke recht waarop dan ook alle moderne staten zonder uitzondering berusten.

Maar wat er ook in andere landen mag gebeuren, de Duitse sociaaldemocratie heeft een bijzondere positie, en dan ook een bijzondere opgave. Zij heeft in haar aanhang, wel of niet kiesgerechtigd, de grootste massa in het internationale leger, waarvan de verdergaande groei een natuurproces lijkt, zodat voor het einde van de eeuw een beslissende machtspositie bereikt moet worden. De hoofdopgave is het ononderbroken in gang houden van die groei. Alleen een botsing op grote schaal met het leger kan dat tegenhouden, die aderlating zou een duchtige afremming betekenen.

"Die Ironie der Weltgeschichte stellt alles auf den Kopf Wir, die "Revolutionäre", die "Umstürzler", wir gedeihen weit besser bei den gesetzlichen Mitteln als bei den ungesetzlichen und dem Umsturz. Die Ordnungsparteien, wie sie sich nennen, gehen zu Grunde an den von ihnen geschaffenen gesetzlichen Zustand. (..)

Und wenn wir nicht so wahnsinnig sind, ihnen zu gefallen uns in den Straßenkampf treiben zu lassen, dann bleibt ihnen zuletzt nichts anderes, als selbst diese ihnen so fatale Gesetzmäßigkeit zu durchbrechen."⁵³

Bovendien maken zij wetten tegen de omwenteling, met het doorvoeren ervan bereiken zij niets meer dan het bewijs van hun onmacht.

"Dem sozialdemokratischen Umsturz, der augenblicklich davon lebt, dass er die Gesetze hält, können sie nur beikommen durch den ordnungsparteilichen Umsturz, der nicht leben kann, ohne dass er die Gesetze bricht."⁵⁴

Zij moeten echter niet vergeten dat het Duitse rijk, zoals alle moderne staten, het produkt is van verdragen, allereerst dat van de vorsten onder elkaar, ten tweede dat van de vorst met het volk. Breekt de ene partij het verdrag, dan vervalt het totale verdrag, de andere partner is er dan ook niet meer aan gebonden. In de tweede uitvoering ontbreekt dan het "dreigement":

"Brechen Sie also die Reichsverfassung, so ist die Sozialdemokratie frei, kann Ihnen gegenüber tun und lassen, was sie will."

Engels gaat dus uit van een natuurlijk verloop tot sociaaldemocratische meerderheid, die slechts verhinderd, althans uitgesteld kan worden door een aderlating in een straatgevecht, of door een wetdoorbreking van de andere kant. In dat laatste geval is de sociaal-demo-

cratie in alle opzichten vrij in het krijtperk te treden.

4. Conclusies

Het lijkt goed eerst nauwkeurig te gaan bekijken wat de zo omstreden wijzigingen inhoudelijk betekenden. Om dat beter mogelijk te maken zijn in een bijlage systematisch vergeleken de oorspronkelijke tekst, de wijzigingsvoorstellen van het partijbestuur en de definitieve tekst van Engels, waarbij geprobeerd is de wijzigingen tot logische eenheden te vormen.

Opvallend is meteen al dat van de zo geconstrueerde elf wijzigingen er maar drie omstreden zijn. Waaruit geconcludeerd mag worden dat Engels toch vrij gemakkelijk akkoord is gegaan met de wijzigingsvoorstellen. Om, zoals in de Marx-Engels-Werke gebeurt, ⁵⁵ te stellen dat Engels gedwongen werd rekening te houden met de mening van het Partijbestuur lijkt dan ook te sterk te zijn. Hoogstens zou er uit de politieke situatie in Duitsland een zekere dwang kunnen zijn uitgegaan. Deze conclusie wordt bevestigd door Engels in een brief aan Kautsky, waarbij hij van de veranderingen niet zoveel ophef maakt:

“Mein Text hat einiges gelitten unter umsturzvorlägern-furchtsamlichen Bedenken unsrer Berliner Freunde, denen ich unter den Umständen wohl Rechnung tragen musste.” ⁵⁶

Ook Kautsky baseert hierop zijn mening dat er in de inleiding enige zinnen verzacht zijn. ⁵⁷

Bekijken we de wijzigingen zelf dan kan geconcludeerd worden dat deze inhoudelijk in twee hoofdpunten te verdelen zijn.

Allereerst een aantal aanwijzingen naar het mogelijk gebruik van direct geweld. (I t/m VI) De vierde wijziging is daarin de belangrijkste, daar wordt de mogelijke rol van een straat- en barricadestrijd afgewogen, waarbij Engels de mogelijkheid van een bepaalde rol nog wel openhoudt, maar haar meteen ook relativeert. Tegen geen van deze wijzigingsvoorstellen maakt Engels bezwaar.

De tweede groep lijkt belangrijker; daar gaat het algemener om de strategie voor de sociaal-democratie, en m.n. om de vraag of de sociaal-democratie onder bepaalde omstandigheden buiten het wettelijk gegeven kader zal moeten treden. (VII t/m XI)

Tweemaal wordt daarbij gewezen op het bewaren van de machtsbasis tot op het beslissende moment. En hoewel deze indeling was algemener is valt er toch een zekere overeenkomst te ontdekken met de twee bezwaren die Fischer aanvoert in zijn brief van 6 maart 1895 (zie blad 11), hoewel zijn tweede punt voor ons niet zo direct af te leiden viel. ⁵⁸

Waar het gaat om de drie wijzigingen waartegen Engels zich wel verzet kunnen we met Steinberg meegaan waar hij stelt dat die rela-

tief van weinig belang zijn. ⁵⁹ Het grootste principiële verschil komt naar voren in de tiende verandering, waartegen Engels zich ook het felst verzet.

“(…) wollt Ihr das augenblicklich fort, also eine augenblickliche in eine dauernde, eine relative in eine absolut geltende Taktik verwandeln. Das tue ich nicht, kann ich nicht tun, ohne mich unsterblich zu blamieren. Ich vermeide also die Stellung des Gegensatzes und sage (...)” ⁶⁰

Hebben we geconstateerd dat noch de veranderingen zelf, noch het verzet van Engels ertegen van groot inhoudelijk gewicht zijn dan is het vervolgens van belang het effect van de wijzigingen op de totale inleiding nader te beschouwen.

Het belang van de eerste groep wijzigingen, die alle vallen in het gedeelte van de inleiding waarin Engels de mogelijkheden tot overwinning middels de straat- en barricadestrijd evalueert, is dat alle directe verwijzingen naar de actualiteit wegvallen.

Hoewel Engels niet voor niets evalueert en dat logies blijft impliceren dat er dus ook nog mogelijkheden zijn, is het effect van de wijzigingen waarschijnlijk toch dat het negatieve eindoordeel van Engels er door versterkt wordt.

Deze veranderingen zijn dan niet zonder belang, hoewel het effect toch vooral lijkt te liggen in de primaire, emotionele reactie erop. De tweede groep wijzigingen valt in een passage waarin Engels aangeeft dat een natuurlijke ontwikkeling moet leiden tot het aan de macht komen van de sociaal-democratie, zolang de heersende klasse de wet niet overtreedt. Maar waarschijnlijk zal ze daartoe wel gedwongen zijn en dan is de sociaal-democratie ook ontslagen van de “plicht” zich aan de wet te houden. Hierin becommentarieert en plaatst Engels ook waarschijnlijk de wetsvoorstellen die op dat moment aan de orde zijn. Die analyse blijft er ook na de wijzigingen nog staan, hoogstens is hier de dreigende toon wat verzwakt.

De algemene indruk is dan dat de inleiding inhoudelijk, in ieder geval voor de goede lezer, niet gewijzigd is, maar dat de toon wat verzacht is. Het is vooral een zaak van presentatie meer dan van interpretatie.

Zowel om de reactie van het partijbestuur op het eerste ontwerp nader te onderzoeken als om na te gaan of deze inleiding inderdaad aangegrepen kan worden om bij Engels een koerswijziging te constateren, lijkt het van belang te bekijken of Engels in de inleiding andere dingen op hoofdpunten zei dan hij voordien gedaan had.

Zonder dat zo nadrukkelijk te stellen geeft Steinberg de historische continuïteit in het standpunt van Engels over de door hem gepropagandeerde tactiek van wettelijk optreden,

vanuit een revolutionaire grondconceptie, aan.
⁶¹ Al sinds de tachtiger jaren was Engels ervan overtuigd dat de verdergaande verkiezingswinsten van de partij op zo'n manier zouden doorzetten dat

“(…) die Gleichung ihrer wachsenden Geschwindigkeit und damit der Zeitpunkt ihres schliesslichen Sieges sich schon jetzt mathematisch berechnen lässt.”⁶²

Een revolutie achtte hij al langer, gezien de stand van de wapentechniek, alleen dan kansrijk, wanneer de meerderheid van het leger socialistisch zou zijn.

“Wenn nicht von einer russische Revolution, konnte der Anstoß zu einer deutschen Revolution (...) einzig von der Armee ausgehen.”⁶³

“Ein unbewaffnetes Volk gegen eine heutige Armee ist militärisch eine rein verschwindende Größe.”⁶⁴

“In drei Jahren können wir die Landarbeiter haben, und dann haben wir die Kernregimenten der Preussischen Armee.”⁶⁵

Al lang voor 1895 heeft Engels ook gewaar- schuwd voor een adering als de Parijse Commune van 1871. Steinberg baseert dat op een viertal bronnen.⁶⁶

Ook heeft Engels nooit afstand gedaan van het recht op revolutie.

“(…) dass unter gewissen Umständen keine Partei das Recht auf bewaffneten Widerstand verleugnen könne ohne zu lügen.”⁶⁷

“Ich bin Revolutionär genug mir auch das Mittel nicht absolut verbieten zu lassen unter Umständen, wo es das vorteilhafteste oder am wenigsten schädliche ist.”

““Abgesehen von der Frage der Moralität” fügte er hinzu sei ihm “jedes Mittel recht, das zum Ziele führt, das gewaltsamste, aber auch das scheinbar zahnste.”⁶⁸

Hierbij hebben we misschien niet alle punten uit de inleiding gedekt, toch kunnen we instemmen met de conclusie van Gustaf Mayer:

“Der alte Kämpfe ist bis an den Rand des Grabes sich bewusst geblieben, dass nur unter ganz exzeptionellen Verhältnissen ein Machtergreifung des Proletariats sich ohne schwere Kämpfe würde vollziehen können.”⁶⁹

Bovendien zou deze bewijsvoering nog versterkt kunnen worden met talloze citaten waarmee Engels ingrijpt in de verhoudingen binnen de SPD of die becommentarieert. Wij laten ze hier verder achterwege.

Toen Fischer Engels dus vroeg om een inleiding te schrijven moest hij hebben kunnen weten wat hem te wachten stond. Deze inleiding heeft geen verrassing kunnen zijn. Men zou nog kunnen veronderstellen dat de SPD-leiding gedacht heeft dat Engels zich zou beperken tot een korte en zakelijke inleiding;

maar ook dan had men er blijk van gegeven de oude man slecht te kennen.

Ons lijkt het meest waarschijnlijk dat het zo vanzelfsprekend was dat Engels een heruitgave van werk van Marx zou inleiden dat men van te voren óf niet stil heeft gestaan bij mogelijke gevolgen óf dat wel gedaan hebbende toch niet om Engels heen kon.

In dat laatste geval telt nog zwaarder de vraag waarom men, in een politiek zo'n moeilijke situatie, op zo'n korte termijn het werk van Marx nog wilde heruitgeven. Waren die stukken dat wel waard? Wat was het belang van die stukken dan? En, gaf ook Marx' werk zelf wellicht geen aanleiding tot de problemen die later gevreesd werden bij Engels' inleiding?

Voor dit werkstuk blijven dat open vragen, omdat de “Klassenstrijd” zelf niet bestudeerd is. Speculerend, en hierin kunnen wij niet anders, ontstaat dan de indruk dat bij het herontdekken van Marx' werk men alleen nog maar, impulsief, gedacht heeft aan het publiceren ervan, waarschijnlijk vooral uit wat een “wetenschappelijk” oogpunt genoemd zou kunnen worden, zonder dat de partijleiding heeft stilgestaan bij de mogelijke politieke gevolgen op korte termijn.

Wellicht kwam men daar onder de zelf gevoelde tijdsdruk niet meer aan toe.

Soms wordt de indruk gewekt dat aan het voortijdig publiceren van een uittreksel in Vorwärts de bedoeling ten grondslag lag Engels op te voeren als een vurig verdediger van de koers van de Duitse partij.⁷⁰

Allereerst moet daarvan gezegd worden dat bij uitstrek de Duitse partijleiding wist dat zo'n indruk altijd tijdelijk moest zijn omdat op korte termijn de brochure met de complete inleiding zou verschijnen. Hoogstens zou zij kunnen hopen dat de verspreiding daarvan minder, en daardoor de correctie geringer zou worden en dat de eenmaal gewekte indruk zijn eigen leven zou blijven leiden.

Het kan zijn, maar dan is het wel een hele subtiele strategie. Je zou ook kunnen veronderstellen dat Liebknecht, bij het maken van een uittreksel, min of meer vanzelf de passages, die zijn eigen gedachtegang ondersteunden, over accentueerde. Blijft wel staan dat de voortijdige publicatie plaatsvond zonder vooraf kennis en instemming van Engels zelf. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat deze publicatie te danken was aan eigenmachtig optreden van Liebknecht. In dat geval valt het de totale partijleiding niet meer aan te rekenen.⁷¹

Hebben we tot nu toe de feitelijke gang van zaken kritisch doorlicht, vervolgens wordt onderzocht welke verklaringen in de literatuur worden gegeven en hoe de inleiding daarin gewaardeerd is.

Rosa Luxemburg verklaarde het in 1918 als het inschakelen door Bebel en kameraden van

Engels in de strijd tegen de roerige anti-parlementaire linkervleugel binnen de SPD. Engels moest zich bovendien, omdat hij in het buitenland vertoefde, verlaten op hun verzekeringen dat zoiets hoogst noodzakelijk was.⁷² Hierbij moet bedacht worden dat Luxemburg in een moeilijke situatie verkeerde, op dat moment was nog onbekend dat er in de inleiding correcties waren aangebracht. Bovendien moest zij in 1918 de scheuring in de Duitse arbeidersbeweging rechtvaardigen. Helga Grebing duidt op wederzijdse verkeerde interpretaties van de standpunten.

“Während sich Engels mit der deutschen Arbeiterpartei, die er für eine aktiv revolutionäre Partei hielt, in Übereinstimmung glaubte, berief sich diese auf Engels als Kronzeuge für die Richtigkeit ihrer Selbstinterpretation, zwar “eine revolutionäre, nicht aber Revolution machende Partei” zu sein, - ein doppeltes Missverständnis, (...)”⁷³

Het Instituut für Marxismus-Leninismus beim Zk der SED legt de schuld bij de SPD-leiding.

“aber auch in der durch die Streichungen veränderten Fassung bewahrte die Einleitung ihren revolutionären Charakter, und es bedurfte einer großen Fälschung, um dieses Dokument in reformistischen Sinne auszulegen, wie es nach Engels' Tod Bernstein und andere Vertreter des Revisionismus und Opportunismus taten.

(...)

Darüber hinaus entstellten sie den Inhalt des öffentlichen Textes und behaupteten, Engels habe in seiner Einleitung, die sie als sein politisches Vermächtnis herausgaben, seine früheren Ansichten überprüft und am Ende seines Lebens einen reformistischen Standpunkt vertreten.”⁷⁴

Een mening die in grote lijnen overeenkomt met die van biograaf Mayer, zoals blijkt uit het op bladzijde 22 weergegeven citaat.

Meer genuanceerd benadert Rosenberg Engels' positie, waarbij bedacht moet worden dat ook Rosenberg noch niet het volledige “inzicht” in de gebeurtenissen had.

Engels was vervuld met de hoogste bewondering voor de dapperheid en trouw waarmee de Duitse socialistische arbeiders de vervolging onder de socialistenwet hadden verdragen.⁷⁵ Hij vertrouwde onvoorwaardelijk op de daadkracht van de Duitse sociaal-democratie; zijn beeld van de Duitse verhoudingen stemde echter niet overeen met de werkelijkheid.⁷⁶ Elke keer weer als hij de revolutiekansen afwoog ging hij uit van de revolutionaire kracht, die hij bij de Duitse sociaal-democratie aannam.⁷⁷

“Da Engels auf Grund der Erfahrungen des Sozialistengesetzes und der Einseitigkeit seines ganzen Urteils die deutsche Sozialdemokratie für eine aktiv revolutionäre Partei hielt, musste er aus den Wahlergebnissen von 1890 und 1893 die gleichen Folgerungen ziehen: Es wäre eine reine Torheit für eine revolutionäre Partei, unter solchen Umständen die so genannte Gesetzlichkeit nicht zu be-

nutzten und durch irgendwelche Putsche ihren sicheren Erfolg voreilig zu erschweren. (...) Daher war [er] mit der scheinbar friedlichen und legalen Taktik der deutschen Sozialdemokratie nach 1890 völlig einverstanden. (...) Die dazugehörige notwendige Ergänzung dass die deutsche Revolution infolgedessen die Form eines Soldatenaufstandes annehmen müsse, konnte freilich in Deutschland aus Rücksicht auf den kaiserlichen Staatsanwalt nicht gedruckt werden. So war äußerlich wieder eine Übereinstimmung zwischen der offiziellen Politik der SPD und von Engels gewahrt, indem beide den Barrikadenkampf veranschmälte und die Legalität empfahlen.”⁷⁸

Een standpunt dat overeenkomt met de interpretatie van Steinberg.

“Die Versuche schließlich, die Englische Einleitung zur Begründung des Revisionismus heranzuziehen, beruhte auf der falschen Ansicht, dass Engels' Absage an die revolutionäre Taktik hergebrachter Art eine grundsätzliche Abkehr von der Idee der proletarischen Revolution markiere. (...) Für Engels und die Parteiführung war gleicher Maße der Endsieg exakt berechenbar, und daher durfte die zwangsläufige Entwicklung nicht gestört werden. Die Englische Taktik des Stillhaltens und Abwartens aber blieb Ausdruck eines realistischen Kalküls im Hinblick auf die Möglichkeit der sozialen und politischen Revolution. Demgegenüber sah man in der deutschen Partei einmal die Fortentwicklung zur parlamentarischen Mehrheit, wobei die proletarische Revolution aus diesem Entwicklungsglauben eliminiert wurde, als Ziel an, zum anderen erwartete man (Bebel!) in fatalistischer Weise einen Zusammenbruch der bestehenden Ordnung.”⁷⁹

Daar waar we al geconcludeerd hebben dat de wijzigingen de tekst inhoudelijk nauwelijks beïnvloeden, en de inleiding zelf een historische continuïteit vormde met eerdere uitlatingen van Engels, is eigenlijk ook al gezegd dat de beschreven problemen rond de inleiding gewaardeerd moeten worden als een incident. Máár, tegelijkertijd ook als een voorbeeld van de moeizame verhoudingen tussen Engels en de Duitse partijleiding. De suggesties echter dat er van de zijde van de partijleiding sprake was van een vals, laat staan van een bewust vals, spel gaan ons te ver.

Er was allereerst een verschil in de wijze waarop de politieke actualiteit bekeken werd. Engels deed dat vanaf een zekere afstand met een duidelijk einddoel in het zicht; van daaruit beoordeelt hij de tactische mogelijkheden. De Duitse partijleiding moest, vanuit de dagelijkse praktijk van de vele feitjes en de kleine stapjes, proberen zo'n einddoel boven de horizon te houden. Des te moeilijker omdat het waardeer van de zaken, waarmee je dagelijks bezig bent, als eigenlijk onbelangrijk veel over de eigen activiteiten en daarmee ook over de eigen persoon zegt. De zelfrechtvaardiging speelt zo een blik vernauwende rol.

Voor Engels, op dubbele wijze van een afstand beschouwend, was dat veel makkelijker. Voor hem moet een probleem geweest zijn dat er

aan zijn hooggestemde revolutionaire verwachtingen niet beantwoord werd. Het één vol te houden en het ander te verklaren moest hem tot de slotsom leiden dat het mankeerde aan de leiding van de partij, dat daarin kleinburgerlijke elementen geslopen waren.⁸⁰ Engels wantrouwde de Duitse partijleiding dan ook, wantrouwde tevens de radicale vleugel als intellectuelen, en richtte zo zijn volle vertrouwen op het klasseninzicht van de arbeiders.⁸¹ In zijn publicaties probeerde hij, als het ware over de hoofden van de partijleiding heen, die massa's te bereiken. Daarnaast had hij nog altijd vertrouwen in een aantal personen (Bebel, Kautsky), deze echter steunden de koers van de partij, en konden dat vanuit hun heilsverwachting ook makkelijk doen. Zij speelden daarmee naar Engels toe een intermedierende rol.

Ondertussen, gaan wij interpreterend verder, moet de partijleiding een soort gevoel van opgescheept zitten met de oude Engels hebben gehad. Als natuurlijk leider, waaromheen niet te gaan viel; maar met alle eerbied, die men ook had, toch een beetje een lastpost. Zo schetsend komen we tot een totaal van "persoonlijke" verhoudingen, die hoewel structureel gegeven in de verschillende uitgangspunten, daarboven een netwerk laten zien van "psychologische" momenten. Als totaal een situatie waarin een communicatiestoornis licht mogelijk is.

Het beeld dat zo opgebouwd is valt niet overal even hard te onderbouwen. Niet voor niets is in de inleiding gewaarschuwd dat de eigen politieke ervaringen op het moment van interpretatie, via wat een inlevende speculatie ge-

noemd kan worden, een rol zouden gaan spelen. Keren we dan terug tot het eigenlijke conflict, dan kunnen we dat niet anders interpreteren als niet helemaal toevallig uit de hand gelopen.

Reconstruerend, Fischer herontdekt de artikelen van Marx; denkt in zijn enthousiasme alleen nog aan publicatie, die dan vanuit de politieke situatie snel moest plaatsvinden. Daarvoor moest Engels toestemming gevraagd worden, en natuurlijk vraagt men hem dan meteen om een inleiding. Als die inleiding er is, leest iemand uit de partijleiding hem en schrikt. Wellicht was een ander er niet van geschrokken. Een aantal anderen wordt gealarmeerd en allen voelen het "grote gevaar". Engels verzet zich tegen de voorgestelde wijzigingen, begrijpt ze niet zo goed, voelt er valse streken achter, maar gaat toch akkoord. Door zijn opmerkingen is dan de partijleiding weer in haar wiek geschoten.

Hoogstens in het vooraf publiceren van een uittreksel kan men kwade wil denken. Maar ook dat spreekt, zoals aangegeven, niet van zelf.

De inleiding, en de wijze van totstandkoming, moeten zo gewaardeerd worden als een voorbeeld van, en een moment in de discussie en de verhoudingen tussen Engels en de SPD-leiding.

Op zichzelf verdient het de aparte aandacht, die het gekregen heeft, niet.

Aandacht zou hoogstens de rol verdienen die de inleiding gespeeld heeft in de discussie binnen de internationale arbeidersbeweging, maar dat was niet de vraag die wij ons gesteld hebben.

Bijlage

	blz.	Oorspronkelijke tekst	Reactie pb	Definitieve tekst engels
I	521	Es ist dies der Hauptpunkt, der im Auge zu halten ist, auch wenn man die Chancen etwaiger künftiger Straßenkämpfe untersucht.		geschrappt
II	521	Diese Chancen standen schon 1849 ziemlich schlecht.		Diese Chancen standen übrigens (...)
III	522	Kommen auf Seite der Aufständischen mehr gediente Soldaten, so wird ihre Bewaffnung um schwieriger.		Kämen auch auf der Seite der (...)
IV	522	Heißt das, dass in Zukunft der Straßenkampf keine Rolle mehr spielen wird? Durchaus nicht. Es heißt nur, daß die Bedingungen seit 1848 weit ungünstiger für die Zivilkämpfer, weit günstiger für das Militär geworden sind. Ein künftiger Straßenkampf kann also nur siegen wenn, diese Ungunst der Lage durch andere Momente aufgewogen wird. Er wird daher seltener im Anfang einer großen Revolution vorkommen als im weiteren Verlauf einer solchen und wird mit größeren Kräften unternommen werden müssen. Diese aber werden dann wohl, wie in der ganzen großen französischen Revolution, am 4. September und 31. Oktober 1870 in Paris, den offenen Angriff der passiven Barrikadentaktik vorziehen.		geschrappt
V	522	Versteht der Leser nun, weshalb die herrschenden Gewalten uns (...)		Versteht der Leser nun, weshalb die herrschenden Klassen uns (...)
VI	523	(...) für was sie mit Leib und Leben eintreten.		(...) für was sie eintreten sollen.

VII	523	Überall hat man das deutsche Beispiel der Benutzung des Wahlrechts, der Eroberung aller uns zugänglichen Posten, nachgeahmt, Überall ist dat unvorbereitete Losschlagen in den Hintergrund getreten.	Überall ist das Schlagwort vom unvorbereiteten Losschlagen in (...) (I)	Überall hat man das deutsche Beispiel der Benutzung des Wahlrechts, der Eroberung aller uns zugänglichen Posten, nachgeahmt.
VIII	524	Dies Wachstum ununterbrochen in Gang zu halten, bis es dem gegenwärtigen Regierungssystem von selbst über den Kopf wächst, diesen sich täglich verstärkenden Gewalthaufen nicht in Vorhützkämpfen aufreihen, sondern ihn intakt zu erhalten bis zum Tag der Entscheidung, das ist unsere Hauptaufgabe.		(...) bis es dem herrschenden Regierungssystem von selbst über den Kopf wächst, das ist unsere Hauptaufgabe.
IX	525	Aber die normale Entwicklung wäre gehemmt, der Gewalthaufe wäre vielleicht im kritischen Moment nicht verfügbar der Entscheidungskampf würde verspätet, verlängert und mit schwereren Opfern verknüpft.		(...) wäre gehemmt, die Entscheidung würde verspätet, verlängert (...)
X	525	Dem sozialdemokratischen Umsturz, der augenblicklich, davon lebt, daß er die Gesetze hält, (...)	(...) dar davon lebt, (...)	Dem sozialdemokratischen Umsturz den es grade jetzt se gut bekommt, (...)
XI	526	Wie uns das Bismarck 1866 so schön vorgemacht hat. Brechen Sie also die Reichsverfassung, so ist die Sozialdemokratie frei, kann Ihnen gegenüber tun und lassen, was sie will. Was sie aber dann tun wird - das bindet sie Ihnen heute schwerlich auf die Nasse.	(I) Rekonstruktie Steinberg, bldz 183, noot 3.	geschrappt

Geraadpleegde literatuur

Lucio Colletti, Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale, Duitse uitgave Frankfurt/Main, 1971.

Friedrich Engels, Einleitung zu Karl Marx' "Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850", in Marx Engels Werke, band 22.

Georg Fülberth, Zur Genese des Revisionismus in der deutschen Sozialdemokratie vor 1914, in: Das Argument, Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften, nr. 63, jrg. 13, z.p., z.j.

Helga Grebing, Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Ein Überblick, München, 1966.

Bo Gustafsson, De kritiek van Eduard Bernstein op het marxisme en' haar histories theoretiese veronderstellingen, in: Te Elfder Ure, 19de jaargang, nr 3en4, Nijmegen, 1972.

Karl Kautsky, Der Erfurter Programm, Stuttgart, 1892.

Karl Kautsky, Aus der Frühzeit des Marxismus, Praag, 1935.

Rosa Luxemburg, Unser Programm und die politi-

¹ DNG, onderwerplijst zonder titel, z.p., april 1977

² Friedrich Engels, Vier brieven over de materialistische geschiedenisopvatting, in: Te Elfder Ure, 19de jaargang, nr. 3en4, Nijmegen, 1972.

³ Georg Fülberth, Zur Genese der Revisionismus in der deutschen Sozialdemokratie vor 1914, in: Das Argument, Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften, nr 63, jrg. 13, z.p., z.j. blz. 6.

⁴ Lucio Colletti, Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale, Duitse uitgave, Frankfurt/Main, 1971, blz. 73.

⁵ Het algemene, eerste gedeelte van dit hoofdstuk is voornamelijk gebaseerd op: Sesam, Atlas bij de Wereldgeschiedenis, Baarn, 1967, Nederlandse uitgave van: H. Kinder, W. Hilgeman, dtv-Atlas zur Weltgeschichte, München, 1966. M.n. blz. 75, 77, 100, 109 en 110.

⁶ Deze alinea is gebaseerd op collegeaantekeningen van de hoorcolleges van Max Leeflang, cyclus

sche Situation, in: Der Gründungsparteitag der KPD, Protokoll und Materialien, Herausgegeben von Herman Weber, Frankfurt, 1969.

Gustaf Mayer, Friedrich Engels, eine Biographie, deel II, Engels und der Aufstieg der Arbeiterbewegung in Europa, Den Haag, 1934.

Robert Michels, Democratie en Organisatie, Rotterdam, 1969, verkorte Nederlandse bewerking van: Zur Soziologie der Parteiwesen in der modernen Demokratie, Stuttgart, 1925.

Sesam, Atlas bij de Wereldgeschiedenis, Baarn, 1967, Nederlandse uitgave van: H. Kinder, W. Hilgeman, dtv-Atlas zur Weltgeschichte, München, 1966.

H.J. Steinberg, Revolution und Legalität, Ein unveröffentlichter Brief Friedrich Engels' und Richard Fischer, in: International Review of Social History, deel XII, 1967.

Arthur Rosenberg, Demokratie und Sozialismus. Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre, Frankfurt/Main, 1962. (geschreven van 1935 tot 1937).

Noten

febr.-juli 1977.

⁷ In de inleiding van Engels wordt hier weinig op ingegaan.

⁸ Fülberth, blz. 5,6.

⁹ Fülberth, blz. 6.

¹⁰ Fülberth, blz. 8.

¹¹ Fülberth, blz. 9.

¹² Helga Grebing, Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Ein Überblick, München, 1966, blz. 108.

¹³ Fülberth, blz. 8.

¹⁴ Fülberth, blz. 6.

¹⁵ Fülberth, blz. 6.

¹⁶ Gustaf Mayer, Friedrich Engels, eine Biographie, deel II, Engels und der Aufstieg der Arbeiterbewegung in Europa, Den Haag, 1934, blz. 479.

¹⁷ Mayer, blz. 481.

¹⁸ Mayer, blz. 483.

¹⁹ Mayer, blz. 486.

²⁰ Grebing, blz. 111.

²¹ Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Karl Marx, Friedrich Engels Werke, Band 22, blz. 677.

²² Karl Kautsky, Der Erfurter Programm, Stuttgart, 1892, blz. VI.

²³ Rosa Luxemburg, Unser Programm und die politische Situation, in: Der Gründungsparteitag der KPD, Protokoll und Materialien, Herausgegeben von Herman Weber, Frankfurt, 1969, blz. 175.

²⁴ Grebing, blz. 111.

²⁵ Fülberth, blz. 11.

26 b.v. M.E.W., band 22, blz. 668.

27 Robert Michels, Democratie en Organisatie, Rotterdam, 1969, verkorte Nederlandse bewerking van: Zur Soziologie der Parteiwesens in der modernen Demokratie, Stuttgart, 1925. m.n. Blz. 109 t/m 114, De machtsmiddelen der oudere leiders.

²⁸ Mayer, blz. 330-331.

²⁹ M.E.W., band 22, Inleiding, blz. XII.

³⁰ Mayer, blz. 356.

³¹ Mayer, blz. 377.

³² M.E.W., band 22, Inleiding, blz. VI.

³³ Mayer, blz. 322.

³⁴ De inleiding, gecorrigeerd door drukproeven te vergelijken met het manuscript, wordt pas in 1930 in de Sowjet-Unie gepubliceerd. M.E.W., band 22, blz. 645 in noot 433.

³⁵ Steinberg, blz. 177 e.v.

³⁶ De brieven van Fischer waren al eerder bekend, Ed. Bernstein had gedeelten van zijn brief van 14 maart al in oktober 1926 gepubliceerd. Steinberg, blz. 178.

³⁷ Voor de echtheid van de kopie pleit:

1) dat het uitgesloten kan worden dat volgelingen van het partijbestuur een vervalsing gemaakt zouden hebben, gezien de kritiek erin op de tactiek van de partijleiding.

2) dat inhoud en toonzetting zonder twijfel wijzen naar Engels als auteur. Steinberg, blz. 180.

³⁸ In de revolutiejaren '48-'49, die Marx en Engels gedeeltelijk in Duitsland doorbrengen, is de eerste hoofdredacteur, de tweede medewerker aan de "Neue Rheinische Zeitung, Organ der Demokratie". Met dit blad proberen zij de revolutie van het proletariaat te bevorderen, het verschijnt van 1 juni 1848 tot 19 mei 1849 in Köln.

Wanneer zij beiden Duitsland hebben moeten verlaten proberen zij dit werk door te zetten door een tijdschrift uit te geven. Dit wordt dan de "Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue". In dit maandblad verschijnen de artikelen van Marx "Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850". Zie M.E.W., band 7, blz. 9-107. M.E.W., band 7, blz. 573, noot I.

³⁹ De regering had dat voorstel in december 1894 bij het parlement ingediend, dat zich er vanaf januari tot april over beraadde en het in mei 1895 uiteindelijk verwierp. Op grond van het voorstel zou het actieve kiesrecht aan socialisten worden ontnomen. M.E.W., band 22, blz. 644, noot 433. Grebing, blz. 111. Volgens Fülberth speelde de heersende klasse in op de angst in de SPD voor nieuwe illegalisering door van tijd tot tijd te dreigen met nieuwe repres-

siewetten. Fülberth, blz. 9.

⁴⁰ Steinberg maakt melding van deze brief. Steinberg, blz. 177.

⁴¹ M.E.W., band 22, blz. 644, noot 433. Nauwkeurige datering is niet te vinden. Gezien het feit echter dat Fischer op 6 maart reageert, en zoals uit zijn brief blijkt, vooroverleg heeft gehad; dat bovendien verzending nog meegerekend moet worden en tijd voor het drukken, mag worden aangenomen dat Engels de inleiding in februari nog heeft afgerond.

⁴² Fischer heeft overleg gehad met August Bebel, Paul Singer, Ignez Auer. Steinberg, blz. 181.

⁴³ Steinberg, blz. 182.

⁴⁴ Steinberg, blz. 185.

⁴⁵ Steinberg, blz. 186.

⁴⁶ Steinberg, blz. 188.

⁴⁷ M.E.W., band 22, blz. 645, noot 433.

Kautsky, Aus der Frühzeit des Marxismus, Praag, 1935, blz. 383, 384.

⁴⁸ Kautsky, Frühzeit, blz. 383.

⁴⁹ Steinberg, blz. 178. noot 4.

⁵⁰ M.E.W., band 22, blz. 700.

⁵¹ M.E.W., band 22, blz. 645, noot 433.

⁵² M.E.W., band 22, blz. 523.

⁵³ M.E.W., band 22, blz. 525.

⁵⁴ M.E.W., band 22, blz. 525. oorspronkelijke tekst, voor wijziging zie bijlage.

⁵⁵ M.E.W., band 22, blz. 644, 645, noot 433.

⁵⁶ Kautsky, Frühzeit, blz. 380.

⁵⁷ Kautsky, Frühzeit, blz. 384, noot 2.

⁵⁸ Steinberg, blz. 181.

⁵⁹ Steinberg, blz. 180.

⁶⁰ Steinberg, blz. 183.

⁶¹ Steinberg, blz. 187 e.v.

⁶² Kautsky, Frühzeit, blz. 154, 155.

⁶³ Mayer, blz. 372, op basis van brief aan Bernstein van aug. 1883

⁶⁴ Mayer, blz. 372, uit brief aan Bebel van december 1884.

⁶⁵ Mayer, blz. 377, uit brief aan Liebknecht.

⁶⁶ Steinberg, blz. 188, noot 1.

⁶⁷ Mayer, blz. 365, brief aan Bebel van 18 nov. 1884.

⁶⁸ Mayer, blz. 375, uit brief aan Deense partijleider Trier d.d. 18 dec, 1889.

⁶⁹ Mayer, blz. 499.

⁷⁰ M.E.W., band 22, blz. 643, 644, noot 433.

⁷¹ Steinberg, blz. 178, noot 4.

⁷² Luxemburg, blz. 178.

⁷³ Grebing, blz. 113.

⁷⁴ M.E.W., band 22, blz. 645.

⁷⁵ Arthur Rosenberg, Demokratie und Sozialismus, Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre, Frankfurt/Main, 1962, geschreven van 1935 tot 1937, blz. 252.

⁷⁶ Rosenberg, blz. 253.

⁷⁷ Rosenberg, blz. 254.

⁷⁸ Rosenberg, blz. 258, 259.

⁷⁹ Steinberg, blz. 189.

⁸⁰ Rosenberg, blz. 252.

⁸¹ Mayer, blz. 332, 333.